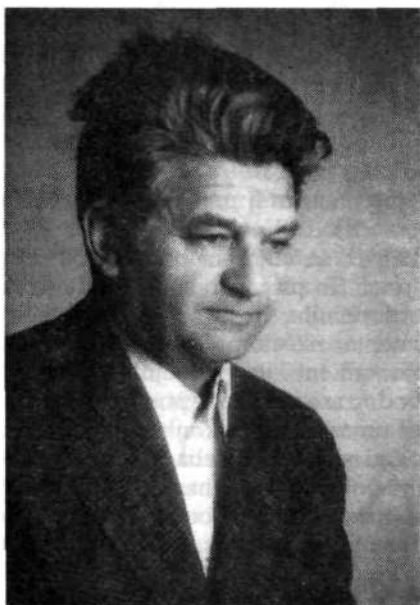

IV

Franc
Zadavec

Cankarjevi pogledi na jezik

Jezik in narod. Kakor v slovstvenem je Cankar odkril nevarno obrabljenost tudi v jeziku politikov in časnikarjev. In kakor izdaja jezikovna obrabljenost ali šablona v literaturi pomanjkanje pravih umetnikov, dokazuje šablona javnega, političnega jezika, da kdo ali nemočno ali pa že kar vdajniško zanemarja socialna in nacionalna politična vprašanja. Zato Cankar ni reformiral le slovstvenega jezika, ampak se

je odločil ozdraviti in avtentizirati tudi javni jezik. Avtentizirati ga toliko bolj, ker je tudi ta jezik mogel in moral biti pravo, pristno orodje boja za socialno in nacionalno pravico slovenskega naroda.

Obrabljene, mehanično izgovarjane besede tistih, ki so si lastili narodno vodstvo, so Cankarja vznemirjale toliko bolj, kolikor težji je ob Drangu nach Osten postajal boj za individualnost slovenščine in za obstoj slovenskega naroda. Za dokaz, kako se je zavedal nevarnosti imperialističnega obroča in s kakšnimi čustvi in demokratično zavestjo je nanj odgovarjal, lahko pokličemo velik del njegove umetniške literature, publicistike in korespondence. Toda tu me zanima le vprašanje, kako se je Drangu nach Osten upiral prav z jezikom kot objektivnim določilom narodnosti in naroda, kako se mu je upiral s »tem našim lepim orodjem«, kot je jezik imenoval Zofki Kvedrovi. Zanima me tudi, na kakšnih pojavih je odčitaval, da tuje nasilje zmerom bolj spodkopuje slovenski jezik in kulturo in ves narodni obstoj.

A preden bom analiziral objektivne osnove njegovega odpora in pregledoval način, s katerim je poskušal reformirati jezik javnosti, se bom vpraševal, kaj mu je jezik, za katerega se je bojeval, sploh pomenil in zakaj mu je toliko pomenil.

Prvo Cankarjevo doživetje slovenščine je vezano na mater. V črtici *Tuja učenost* (1910), kjer mati podvomi v »tujo učenost« ali nazorsko preusmeritev, ki si jo je Cankar nabral iz knjig, se pripovedovalec tudi spominja, da je bila njena »slovenščina lepa in čista« in da mu je mati »popravljala besede«. Priznava torej, da mu je materina jezikovna šola privzgo-

jila oster čut za govorjeno besedo ter oblikovala odnos do njene pravilne, pomensko jasne rabe. Ta šola je bila morda toliko važnejša, ker Cankar v romanu *Na klanecu* (1902) pripoveduje, da je očetu prebiral nemške romane, pri tem pa se mu je godilo, da je »razumel besedo«, vsebina pa je ostala meglena zaradi nepoznanih socialnih struktur v teh romanih, še bolj pa zaradi površinsko doumete besede. Potencialni umetniški duh, kateremu je beseda postajala »lepo orodje«, je potemtakem že mlad doživljal in ločil osebno neposrednost ob domači in zavrtost ob tuji besedi. Trditi je zato mogoče, da je materina jezikovna šola kot pristen začetek ob vseh kasnejših poetikah ter ob vsej njegovi literarni jezikovni razgledanosti in domiselnosti lahko tvorno vplivala na njegov jezikovni nazor.

Jezikovni čut za pristno slovenščino ga je pripravil, da se je že v osnovni šoli uprl robati prvini navidez visokega, v resnici pa spačenega meščanskega stila — elkanju. Nato je v romanu *Tujci* (1901) kritiziral slovenske uradnike in druge izobražence, ki so na Dunaju slovenščino že spakedrili v tonu, besedju in misli. Leta 1900 je izjavil (pismo Karlu Cankarju, 6. X. 1900), da si vsakokratnega prihoda v Slovenijo želi le še zato, da vidi »domače obraze ter sliši(m) domačo govorico«, čez dvanajst let je potrebo po »slovenski besedi« in »slovenskih obrazih« začutil celo na Bledu, stožilo se mu je po čisti kraški slovenščini (pismo Izidorju Reji, 18. VII. 1912). Leta 1908 je blagroval pismo, ki je bilo napisano v živi naravni slovenščini, češ da je v ta jezik »zaljubljen« (pismo Mariji Reisnerjevi, 21. I. 1908). Tega leta je tudi zapisal, da bi nikoli ne pisal satire, če bi ne bil »tako noro zateleban v slovenščino in Slovenijo« (*Glose k »Zgodbam iz doline šentflorjanske«*, LZ 1926).

Estetski in skorajda že bivanjski odnos do slovenščine pa je posebno silovito izpovedal v trenutku, ko je nemški imperializem leta 1908 anektiral Bosno in Hercegovino. Tedaj je zapisal v knjigo svoje nacionalne bolečine, v roman *Kurent* (1909) svoj optimizem pa tudi strah za slovensko besedo. Optimistični del motiva se glasi: »Veseli ljudje bodo živeli tod; pesem bo njih jezik in njih pesem bo vriskanje«. Pesimistični del, ki vsebuje tudi že prešernovski element upora, pa pravi: »Ne daj mi dočakati, o Gospod, da bi se glasila tuja govorica po teh krajih! Ne daj mi dočakati, da bi storil suženj suženjsko smrt!«

V navedenem gradivu se kar naprej prepleta Cankarjev dvojni odnos do slovenščine: estetski in nacionalno politični. Seveda je velika sla po živi, lepi govoricu poganjala predvsem iz umetniške osebnosti in njene ustvarjalne potrebe. Ker pa ta osebnost nacionalno ni bila svobodna, se je v njeni jezikovni sli logično pojavljala tudi nacionalno politična sestavina. Intimno in javno, skoraj dramatično izpovedana ljubezen do jezika se je povsem naravno sproti spreminjala v akcijo za jezik, se pravi v literarno in publicistično analizo dejavnikov, ki so jezik hromili. Odkrival je razmerja med posameznikom in strukturami, ki so jezik hromile. Te strukture so bile: Slovenec — šolski sistem, javni poklic — tuja državna oblast, delavec — tuji kapitalist pa tudi slovenski umetnik — tuja oblast, slovenski znanstvenik — tuja oblast.

Poglejmo najprej, kako je doživel in vrednotil strukturo, ki se ji ni mogel izmakniti noben pisatelj, noben politik, noben izobraženec, tj. šolo.

28. junija 1902 je pisal Frančišku Levcu: »Kar imam prida od vse svoje šole, so slovenske ure in pa tisto, kar sem se privatno učil.« Seveda bi lahko rekli, da je pisatelj slovenske ure poudaril. Lahko bi poudarek razumeli tudi kot poklon svojemu profesorju, pravopiscu Frančišku Levcu. Toda s takšno interpretacijo bi zelo omejili resnični pomen Cankarjeve izjave o šoli, prezrli bi, da gre v resnici za silovito obtožbo neke ustanove, ki je pri nesvobodnem narodu bila zelo občutljiva celica ali protinarodnega ali narodno konstruktivnega delovanja.

Zakaj je Cankar še posebej obtožil ponemčevalno srednjo šolo v Sloveniji?

V črtici *Maj* (1917) (*Podobe iz sanj*) je zapisal stavek: »Tik ob moji desnici je rasla drobna modrikasta cvetica, ki ji ne vem imena.« Ob stavek s poetičnim motivom, ki pove, da Cankar ni poznal imena modrikaste cvetice, moramo pristaviti tole izjavo iz članka *Slovenska kultura, vojna in delavstvo* (1918): »Že pred vojno je bilo šolstvo na Slovenskem slabše kot slabo; skopuško in oderuško nam ga je bil odmeril gospodar.« Da navajamo drugo poleg druge tako nasprotni vrednosti, kot je cvetica brez imena in kulturnozgodovinska ocena mačehovske šole, nas opravičuje in obvezuje Cankarjeva črtica *Realka* (Sd 1973), ta objektivna razlaga o blokadi slovensščine v desetletjih pred prvo svetovno vojno.

V črtici je obdolžil nemško šolo, da je Slovencu hromila avtentično izrazno zmožnost in siromašila njegovo duhovno ustvarjalno moč. Ovirala je, da bi se slovensščina, kakor drugi evropski jeziki, normalno razvijala tudi na duhovno zahtevnejših področjih, saj je na ta področja ni pustila v glavnem že v srednji šoli. In tako je postajala slovenska kultura zmerom bolj prizadeta. Cankar pripoveduje, da mu je nemščina skorajda ugasnila smisel za naravo, zemljepis, za prirodne in zgodovinske vede. Nemški jezik — nemški učitelj — slovenski dijak: to je bila nevarna »komedija«, v kateri se je dogajalo nekaj protikulturnega: bodočemu slovenskemu izobražencu je šola »poneverila velik besedni zaklad«. Izguba besedišča je delala težave pisateljem, a nič manj tudi drugim poklicem. Ob surovi redukciji jezika, tega najbolj osebnega instrumenta, pa je Cankar do dna spoznal tudi pomen in vrednost narodnosti in zapisal, »da veže govornica človeka s človekom trdnješe in zvestejše od vseh drugih vezi na svetu«. To vez je tuja šola trgala in pomagala slovenskega izobraženca ne le duhovno siromašiti, ampak ga tudi narodno zмести in odtujiti. Poleg besednega umetništva je torej prizadevala zlasti še slovensko publicistiko vseh vrst, od časnikarsko politične do znanstvene in filozofske.

Prizadevala pa je tudi že malotrško, več, kmetsko okolje. Njene razdiralne učinke je Cankar pokazal z dvema drobnima detajloma v romanu *Martin Kačur* (1906), hkrati pa z njima opozoril, kaj je narodnega idealista pomagalo zlomiti, pokačuriti. Prvi detajl je tale fonični dogodek: »Kačur je stresel glavo, hitel je po (šolskih) stopnicah in je potrkal na duri. 'Herein!' V sobi sta bila nadučitelj in župnik.« In drugi detajl je epska scena: »Kaj pišete nemško? Iz Blatnega dola?« je prašal Kačur (županovega tajnika). »Kako bi drugače (odgovori župan), ko ta lump pravi, da ne zna več slovensko pisati. Še lani je pisal slovensko, zdaj pa pravi, da ga je zadela kap v tiste možgane, kjer je slovensko pisanje.«

Nimamo razloga, da bi skleпали: nadučitelju, torej šolski oblasti, in župniku, cerkveni oblasti, je Cankar »herein!« podtaknil zaradi kakšne mode.

Kdo je izgovoril besedo »herein«? Navada, razvada, malobrižnost, zavest ali podzavest, modni dogovor ali pa že vdaja neki protinarodni dolžnosti? Cankar pomena te besede ni razložil, zapisal je le suho dejstvo. Prav takšno suho dejstvo je bilo nemško uradovanje na slovenskih tleh, nemško tudi na vaški stopnji. Epska drobca dokazujeta, da je Drang nach Osten celovito pritiskal na slovenščino, najhitreje in najlažje pa v strukturah oblasti. Pa še v eni, za obstoj slovenskega naroda morda najboljčutljivejši strukturi, v razmerju slovenski delavec — tuji kapitalist. Cankar je večkrat povedal, kaj se tu pripravljalo za prihodnost slovenščine.

V knjigi socialno revolucionarne izpovedi *Za križem* (1909) si je za junaka novele *Brez doma* izbral češkega delavca Jana. Na nekem zborovanju je Jana zadel nemška psovka »Vaterlandsloses Gesindel!« Iz besed, s katerimi Cankar pripoveduje, kako je psovka Jana pretresla, pa vstaja veliko več kot samo Janova bolečina. Zadet ni bil Jan, zadet je bil Cankar kot proletarec in kot pripadnik naroda-proletarca, kakor je sam imenoval slovenski narod. Take so namreč besede, s katerimi je opisal Janovo doživetje: »Kdo je bil izpregovoril tisto čudno psovko, ni vedel Jan. Čutil je vso divjo, pekočo strahoto tiste besede: »Vaterlandsloses Gesindel!« Tako globoko je čutil to strahoto, kakor da je bila beseda naravnost njemu in krotoma zalučana v obraz.« Da je bila Janova »divja, pekoča strahota« tudi sinonim za Cankarjevo bolečino in za vizijo, da je bil tudi sam brez trdnih domovinskih tal, pa tudi sinonim za to, da je slovensko ljudstvo v lastni domovini postajalo ljudstvo brez domovine, ni sklepanje brez osnove. Leta 1918 je Cankar namreč takole ocenil nacionalni položaj slovenskega proletariata (*Slovenska kultura, vojna in delavstvo*): »Če je kje bil delavec suženj, je bil v naših slovenskih krajih dvakrat suženj. Drugod so mu izrabljali roke in glavo, pri nas so mu povrhu tega še vzeli ponos, odrekli mu dušo in odrezali jezik. Za tujega kapitalista in uradnika je bil slovenski delavec žival, ki mora molčati, zato ker ne zna govoriti ‚po človeško‘.« K temu je še dodal, da je narod »od tujega kapitala brezobzirno izkoriščen«, tuji nacionalizem pa pritiska nanj tudi iz nazora, da »suženj ne sme imeti svoje kulture«, saj je kulturna moč, ki »osvobodi dušo« naroda, da si ta začne jemati tudi politično in gospodarsko svobodo.

Mislím, da je to najgloblja Cankarjeva politična in gospodarska motivacija tedanje ogroženosti slovenskega jezika.

Ko je tako presojal objektivni, zgodovinski trenutek slovenskega jezika, s tem pa tudi slovenskega naroda, je protiudarce usmerjal na pojave, ki so že potrjevali uspehe tujega nasilja, še bolj pa na tista gesla, fraze in besede, ki so to nasilje zavračale le še s svojo obliko, vsebinsko pa so bile subjektivistično zmaličene, izraz nacionalne nemoči liberalnega izobraženstva in drugih vrst malomeščanstva. Jasno mu je bilo, da mora nepopustljivo opredeliti odnos pisatelja in vsakega javnega delavca do javno rabljene besede. Njuno razmerje do besede je moralo temeljiti na etičnem imperativu med subjektom in resnico. Kasneje bomo navedli več primerov, kako je smešil razdvojenost med besedo in resnico, zdaj pa le primer, kako neizprosno je na sebe naslovil poziv o ravnanju z besedo in s čim je motiviral etos svoje besede.

V črtici *Iz dna* (1917) je zapisal: »Če te vabi luč iz brezdanje globočine, se moraš spustiti vanjo brez obotavljanja in brez bojazni, da prineseš ljudem to luč . . . Ne molči, da ne boš tožil gluhim grobovom, klical iz dna,

ko bo veter razpihal tvoje besede v gozd in polje! . . . Reci besedo, ki si mi jo pravo in toplo dal, iz dna, dal mi z njo kapljo živega življenja!» Ko je tako trdo vpraševal in rotil globalno strategijo svoje pisateljske in publicistične besede, je posredno pozival k odgovorni besedi slovenskega izobraženca sploh, predvsem pa tistega, ki se je ukvarjal z javnimi vprašanji, z znanostjo, s politiko, filozofijo. Etični ukaz za lastno besedo je objektivno pomenil, da javno, politično zastavljena beseda nima pravice zavajati poslušalca in bralca v stran od resnice, v stran od »živega življenja« slovenskega naroda. Preverjanje lastnega etosa besede je objektivno opominjalo, da semantično prevrnjena, maskirana beseda nikoli ni služila in ne služi resnici, zato pa ni nikoli mogla in ne more koristiti boju za človekovo socialno in nacionalno svobodo.

Jezikovno politični nazor, ki je terjal besedo iz »živega življenja«, se pravi, zgodovinsko objektivno, resnično besedo, ki ničesar ne idealizira in ničesar nemarno ne podira, besedo torej, ki označuje dejansko narodno in socialno stvarnost, tak jezikovni nazor je moral najostreje trčiti ob rodoljubno frazo in prazno besedo, ki se je odtujevala slovenski govoric in življenjski stvarnosti, ter jo soditi in smešiti toliko bolj, kolikor manj je bila sposobna jamčiti narodno varnost in kolikor bolj je s svojim votlim zvokom to varnost spodkopavala. Skratka, Cankar se je vzdignil zoper pojav, zoper proces, v katerem je odgovorna beseda razpadala na videz in resnico, se pomensko izpraznjevala in parodirala samo sebe.

Poglejmo nekaj konkretnih primerov iz tega boja zoper dvojno resnico javne besede.

Idealistu Kačurju nekdo očita: »Ti ne moreš pozabiti na tiste čase, ko je imela vsaka beseda svojo misel!« (1906) V *Pismih Jeremijevih* (1909) je Cankar zapisal: »Kakor v politiki, tako v kulturi: beseda je ostala beseda in je bila zmerom bolj votla.« Leta 1908: »Nato sem šel med šobasta gobezdala . . . vsaka njih in moja beseda je bila klofuta čisti resnici . . .« (*Novo življenje*, 1908). In še: ». . . sem se nameraval utopiti v očito delovanje za svojega bližnjega, torej v tisto življenje, kjer vlada beseda namesto misli, kjer pred truščem in vikom trepetaje bežita resnica in vest«. (*Volja in moč, Dana*, 1911).

Takšnega gradiva bi lahko navedli še več, in vse bi govorilo o razcepu besede in resnice, o izvotljenosti in brezosebnosti ali pa o samovoljni subjektivizaciji besede, zato pa tudi o njeni zgodovinski izčrpanosti, nemoči, neučinkovitosti. Navedene ugotovitve je Cankar zapisal v letih od 1906—1911, torej na vrhuncu svoje pisateljske in politične zrelosti.

Časnikarsko in politično leporečje brez vsebine in ideje pa je napadal in izpostavljal porogu že v devetdesetih letih. Že tedaj je izbral za glavno tarčo nasprotje med napihnjeno, slovesno besedo in vsebinsko praznoto ali klišejsko brezosebnostjo tega, kar je kdo javno govoril ali pisal. Že leta 1896 je takole parodiral domoljubarski časnikarski slog: In Tonetova Mici je »rešila svojo nalogo častno in urnebesni živio klici so se dvigali proti jasnemu nebu, ko je dovršila svoj krasni, navdušeni, pesniško nadahnjeni govor ter izročila z velegraciozno gesto imeniten buket častitemu predsedniku slavnega društva« (*Gospod Ognjišček in gospod Mravljinček*). Leta 1898 je »citiral« ideje in stavke, nekakšne »osrednje« besede: »Napredek« tu, »napredek« tam, vse se »giblje«. »Današnji dan ostane neizbrisen v knjigi naše

zgodovine«. »Iz stoletnega spanja se zbuja naš narod, dviga se, napreduje — in prihodnost je njegova.« (*Kakor nekdanj!*, 1898). Ali pa leta 1899 (*Človek*): »Čudovito: nekateri ljudje vam vijo prekrasne periode, ki vam božajo ušesa, kakor pomladni zefir, in vi poslušate . . . Ničesar! Najmanjše misli ne izkopljete iz teh srebrnih period . . .«

Izvtoljene besede in pomenske zveze je precej izčrpno prvič »zbral« v komediji *Za narodov blagor* (1901). Že naslov komedije pove, da je nje-nega satiričnega junaka treba preverjati s stališča, kako ravna z besedo. In res ga srečujemo ves čas pri igri, kako besedi zavestno jemlje njen prvotni pomen, kako vsebino subjektivno trga od besed, ki jih na videz objektivno uporablja zanjo. Komedijske osebe se osmešijo z besedami in pomenskimi sklopi, »korist narodova«, »za blagor domovine«, »verni, nedolžni naš narod«, »delovanje«, »nesebičnost«, »delovanje za razvoj naroda in posebno še za slovansko vzajemnost«. To so bile besede in gesla slovenskega liberalizma, ki je ostal brez morale, se gnal za osebno koristjo, zato pa zapravljaj jezikovno orožje, s katerim bi se uspešno upiral germanizaciji ter klerikalizmu. Kako je individualistični uporabnik svečano besedo odtrgal od njene prvotne vsebine, s tem pa tudi od resnice, ki jo je navidez še oznanjal, kaj se je dejansko godilo z vsekakor pomembnimi političnimi besedami, je strnjeno opisal tudi uporni novinar Ščuka: »Besede so ostale, tiste fraze namreč, ki so danes naše svetinje in vse naše bogastvo . . . Tiste lepe besede, ki so nekdanj nekaj pomenile in ki so zaradi tega uživale upravičeno spoštovanje, so zdaj samo še fraze; spoštovanje pa je ostalo in kdor te fraze zasmejuje, je izdajalec različnih idej, svetinj, in tako dalje . . .«

Od drame *Jakob Ruda* (1900) do drame *Hlapci* (1909) je Cankar bil besedo, ki je služila »olepšavanju resnice«, bil »visokoleteče besede« (*Ruda*), besedni red, v katerem dobi beseda »slovesen prizvok«, za njo pa ne stoji osebnost (*Tujci*), bil »dolge stavke, polne širokih samoglasnikov in donečih končnic«, pa napihnjena rekla, kakršno je »Častimo naše slavne sile, — čast in dika domovine«, (*Iz življenja odličnega rodoljuba*, 1901), smešil »pogansko nerodne periode« (*Prešeren*, 1905), napadal »semenj motovilastega slavokričanja in bobnastega vseslovanstva« (*Slovensko ljudstvo in slovanska kultura*, 1907), opozarjal na kameleonskega šentflorjanca, kako je razbojnika čez noč prelevil v plemenitnika in mu govoril poveljevalne fraze: »graščak Peter, naš nadvse zaslužni rodoljub, navdušen za narodno slavo in za vse druge svetinje . . .«, obsojal izobražence, ki so slovesno parodirali pomembne pojme, ali pa govorili votlodoneče pojmovne zveze: » . . . in vsesplošni napredek. Temu velikemu cilju bodi posvečeno delovanje naše . . . majke domovine sinovi . . . Mogočno vzdignil si svobode prapor, potisnil si sovraga v brezna žrelo . . .« (*Hlapci*).

Še posebej si je ogledal štiri pojmovno »nedoločne«, plavajoče besede, za katere so kritiki tudi njemu očitali, da jih ni pravilno uporabljal ne pravilno razumel. To so bile besede: delovanje, pozitivna ideja, ljudstvo in pravica. Ob njih je izbral takšno obliko boja, da je njihove dozdevne varuhe ironiziral, hkrati pa besedam vračal njihov prvotni pomen, opozarjal na njihovo dejansko vrednost. Besedo delovanje je večkrat ironiziral tudi zato, ker so jo rabili za očitek pisatelju, da pravzaprav ničesar ni storil za pravo, narodno kulturo. Leta 1906 (*Govekar in Govekarji*) pa jo je tematiziral in upomenil takole: »In zdaj bi rad vedel, enkrat za vselej, kaj pomeni beseda ‚delovanje‘. Razodeni mi, Tebanec! Služil sem kulturi svojega naroda z vso

močjo; to ni bilo delovanje. Ti, mnogovedni Tebanec, si oviral to kulturo, kolikor so pač zmogle tvoje slabotne roke. Ali je bilo to delovanje in kaj je delovanje? Govekar se nasmehne in mi odgovori po angleško: „Business!“

Iz pisateljskih razlogov je moral opravičiti s sintagmo »pozitivna ideja«, saj je padala nanj kot beseda »delovanje«, pravzaprav še ostreje, ker so z njo kritiki neposredno razvrednotevali njegovo literaturo. To frazo je osmešil zlasti v *Beli krizantemi* (1910). Pokazal je, da je sintagma maskirala vso nepravdo, brezidejno angažiranost, torej narobe-angažiranost. Kaj bi namreč moral umetnik storiti, če naj bi služil pozitivni ideji? Moral bi biti demagog, zatajevati svojo pravo misel, lagati, hinavčiti, pisati bi moral, skratka, besede »napredek . . . svoboda . . . višji cilji . . . vse za narod . . . mladina . . . hej Slovani . . .«, kajti pesnik, ki tako piše, »je po širni domovini češčen in spoštovan prav zaradi teh besed, iz škornjastih verzov grmečih!«

V predavanju o slovenskem ljudstvu in njegovi kulturi je opozoril, da je beseda »ljudstvo« večpomenska, odvisna zmerom od programa, političnega cilja tistega, ki jo uporablja, npr. od »navdušenega narodnjaka«, ali pa klerikalca, ki govori o čisti naravi slovenskega ljudstva. Še slabše se godi besedi »pravica«, »ljudska pravica«. O negotovosti in poljubnosti besed ljudstvo in pravica je pisal takole:

»Kaj govoril! Ali misliš, da bom govoril o naši nekulturi? Saj sem narodnjak! Navadi se razločevati med mislijo in besedo, med pametjo in navdušenjem! Mi govorimo o kulturi, zato ker je nimamo; ko bi jo imeli, bi molčali o nji!

Ob vsaki besedi, ob vsakem dejanju pokaže ocilindreni narodnjak, da mu je ljudstvo zoprno, da se ga naravnost boji. Ob vsaki svoji besedi . . . in oklicu pokaže, da ima rad — *ne ljudstvo*, temveč ljudsko *ponižnost*. Dokler je ljudstvo ponižno, dokler veruje v prazne fraze . . . dotlej je ljudstvo narod, dotlej se imenuje naše *dobro, zavedno ljudstvo*. — Komaj se zaveda svoje moči in svoje *pravice* — tedaj je naenkrat *zapeljano* ljudstvo, zbegano ljudstvo, z eno besedo: *ljudstvo* — in narodnjak se razžaljen obrne od njega . . . navdušen narodnjak je za ljudske pravice, ne pa za ljudsko *pravico*. Ljudska pravica je samo *ena* — pravic pa je zelo veliko in imajo najrazličnejša imena; v Trstu jim pravijo svetinje.«

Cankar pa ni pozabil tudi na ljudsko kvanto, v nji je videl dodatno nacionalno slabost. Zadel jo je tako, da ji je v mednarodnem kvantaštvu do očil prvo mesto: »Ni je kvante, ki bi bila tako krepka, sočna in izdatna, kakor je slavna slovenska kvanta.« Kot odliččen satirik pa jo je hkrati izkoristil tudi za orožje proti vsakovrstnim besednim šušmarjem. Ironično jo je stavil za zgled kot besedno obliko, ki edina popolnoma razpre vsebino, je edina odkrita do dna, ne razpada na videz in resnico: »Vesela kvanta se je bila našemila za kapucince, pa se ji je kmalu dolgčas zazdelo in ob prijetnem večeru je gola planila iz kute! Kakor si gola, pozdravljena bodi!« (*Kurent*).

Končno pa je poiskal še besedo, ki je v slovenskem »narodnem slovarju« ni našel: tej besedi je ime — ponos! Ko je namreč leta 1910 zapisal (*Naši umetniki*), da so slovenski umetniki »naši kulturi ponos«, je dodal: »Tista beseda mi je segla v pero, ki je v našem narodnem slovarju ni. Boljši neupravičen ponos, boljši celo napuh, nego zadovoljna ponižnost!«

Zato udarjal po vsem, kar se je izražalo kot znamenje ponižnosti, skrušenosti, resignacije in karierizma, kot nacionalno vdajništvo in renegatstvo.

V boju za avtentično slovensko besedo je seveda zelo občutljivo zadeval na nemščino. Ker mu je kot pisatelju siromašila besedni zaklad, jo je, kot pravi v črtici *Realka*, že zgodaj odločno zasovražil. Nato se je tudi po-tožil, da ga je dunajsko okolje, podobno kot druge slovenske izobražence, odtujevalo zvokom materinske besede. Zato nas nič ne preseneča, da je udaril po vsakršni deslovenizaciji: po duhovno odtujeni stavčni obliki, (»Bo prošeno, ta prostor ne oskruniti«) v kateri so slovenske le še besede, način mišljenja pa je tuj, po deslovenizaciji imen, priimkov, zlasti pa še po zavestnem nacionalnem razosebljanju, po nacionalni odtujitvi. Najbolj ogorčeno je napadal prav to prostovoljno deslovenizacijo imen in priimkov, torej izrazito znamenje narodne alienacije in prostovoljnega zaslužnjevanja. Ogorčenje zoper ta pojav je med drugim strnil v stavek: »Ni treba, da bi sanjali hrepeneč o nemškem poetu Ketteju, o kritiku Leusteku, o estetiku Stritterju, o slikarjih Schuhwitsu in Gröherju — saj imamo Anastasiusa von Schiwitza!« V satiri o Schiwitsu je osmešil slovenskega »zgodovinarja«, ki ni bil sposoben presoditi, kje je meja med narodno zavestjo in narodno samozatajo, obsodil je slovensko hlapčevstvo, ki se je tujcu klanjalo tudi z geslom »Aus Krain!« Opozoril je tudi, da je imel slovenski izobraženec zmeraj manj volje tvegati kariero kot nacionalno identiteto. V noveli *Poslednji dnevi Štefana Poljanca* (1905—1906) goriški advokat Cositar spremeni svoj priimek v Cositar, a si od te črkarske levitve ne obeta prave kariere, saj ve, da je član zatiranega naroda in da Slovenec »težko dobi službo, če nima takega imena, da ga lahko nekoliko izpremeni«. Z obema primeroma je Cankar obsodil nasilnega tujca in Slovenca ter opozoril, da »Drang nach Osten« vseh neslovanskih sosedov ni izbiral sredstev, s katerimi je poskušal zatreti in izbrisati slovensko narodno skupnost.

V tem skrajno pozornem, napetem boju za javno slovenščino, za njen biti ali ne biti je Cankar med svetovno vojno zato s toliko večjim zadovoljstvom doživljal nekakšno renesanso slovenske časnikarske in politične besede. Leta 1918 je morda nekoliko popustljivo zapisal, da se je ta jezik izčistil, kultiviral, da so iz njega izginili blatenje, natolcevanje in psovke, ki so označevali prejšnjo nezdravo duševnost in mišljenje. Menil je, da se je slovensko časopisje v glavnem lahko že merilo »s časopisjem starih kulturnih narodov« in postajalo »pošten in vreden zaupnik svojega naroda« (*Slovenska kultura, vojna in delavstvo*).

Strnjen pogled na temo »jezik in narod« pove, da je imel Cankar objektivni pregled nad vsemi dejavniki, ki so slovenščino hromili in jo odri-vali nazaj na kmetsko raven. Iz kulturnopolitične definicije slovenskega delavca, da je bil dvakrat brezpraven, ker je bil tudi jezikovno brezpraven, sledi, da sta mu socialna in narodna svoboda pomenili dialektično enoto. Iz te definicije in iz celotnega njegovega boja za avtentično besedo je tudi videti, da je bila njegova borba za besedo borba zoper nasilje tujega kapitala in oblasti, ki je ta kapital zaščitila. Cankar umetnik se je bil s tujim kapitalom za svojo in narodno besedo. Zato je leta 1913 samo on lahko razvil najbolj demokratično formulo o Slovencih in Jugoslovanih, in zavrnil izo-bražence, ki so spravljali »v zvezo s političnim jugoslovanskim vprašanjem še slovenski jezik«. Skratka, na faktorje in pojave, ki so napovedovali smrt slovenskemu jeziku in kulturi, je na ravnini jezika odgovarjal kot blesteč umetniški in politični duh. Na tej ravnini je preganjal vse, kar je naspro-

tovalo njegovemu nazoru, da morajo beseda, misel in dejanje biti skladni. Terjal je dialektično povezanost med besedo in stvarnostjo, njenega izpostavljenega porabnika pa rotill, da imej njegova beseda »naraven glas in izražaj resničnost. Ostro je nadzoroval zlasti besede narod, ljudstvo, svoboda, pravica ter obsojal neodgovorno igro z njimi. Analize so mu namreč pokazale, da se je v njih zgostila vsa nadaljnja usoda slovenskega naroda, njegovega umetništva in kulture.

Za konec pa dvoje radikalnih vprašanj.

Je bil Cankar v svojih opredelitvah jezikovno-narodne problematike nacionalist? Če je obramba materinskega jezika pred imperialističnimi narodi nacionalizem, potem je bil nacionalist! Skratka: Cankar je tudi v jezikovno politični zavzetosti ravnal kot strog humanist in zastopal Jernejevo načelo: »Sodnik, jaz nisem hudoben človek, nikomur ne privoščim zlega, tudi tistim ne, ki so mi po krivem storili. Pravico meni, drugim ne krivice in ne hudega povračila —« (*Hlapec Jernej in njegova pravica*, VIII. poglavje, 1907). Za individualnost slovenščine in Slovenca se je znotraj jezika bojeval kot internacionalist, ki je poklical v »tabor Kralja Matjaža . . . kolikor je narodov zemlja rodila«, poklical poleg »belih obrazov tudi rumene, bronastorjave in čisto črne« (*Kralj Matjaž*, 1916).

In drugič. Ima Cankarjeva analiza in kritika jezika v javni rabi samo tedanjo, torej zgodovinsko vrednost, ali pa presega meje svojega časa in vsebuje elemente česa trajnega? Odgovor je lahko en sam: model jezika, ki ga je razkril in pomagal odstranjevati, je vsakokratni model tistih družbenih sil, ki so na umiku in ne prenesejo uveljavljanja razvojno novih moči. Te sile se oklepajo jezikovnega modela, ki je po formi sicer aktualen, pomensko pa izrabljen, izvotljen, zato pa tudi reakcionaren.

Marja
Boršnik

Tavčar v prvi Cankarjevi ustvarjalni dobi

Pisatelj Ivan Tavčar (rojen 1851) je bil točno četrto stoletje starejši od Cankarja in je imel leta 1893 — ob prvem usodnem spopadu s Cankarjem — za seboj že prvo polovico svoje ustvarjalnosti, to je, točno pet šestletnih obdobij oziroma poltretjo dvanajstletno dobo svojega pisanja. V tem letu 1893 nastopi v njegovem življenju in delu občutna preokretnica, ki upravičuje tudi razpolavljanje njegovega šestdesetletnega

ustvarjanja na dvoje (prvo tridesetletje od 1863—93 obsega I. knjiga moje monografije *Ivan Tavčar, leposlovni ustvarjalec*, 1973, obravnavanje drugega tridesetletja od 1893—1923 je v delu).